

Manuskriptudkast, 25. maj 2007

Vær venlig ikke at citere fra denne tekst.

Borgervæbningerne organiseres fra oven 1801-1814

Kontinentalspærringen og købstæderne

Den militære trussel fra den britiske flåde i sensommeren 1800 bevirkede, at hærledelsen søgte til princippet om at beskytte kysten udefra med defensionsskibe foran indløb og havne og indefra med kystbatterier.¹ Det var i denne sammenhæng, at borgervæbningerne opstod, og i et bredere perspektiv var de således en udløber af kontinentalspærringen. Formålet med dette afsnit er at beskrive det overordnede handlingsforløb, hvor borgervæbningerne fandt en plads i den nationale forsvarsordning. Borgervæbningernes oprettelse og de lokale initiativer er derimod beskrevet i kapitel **.

I første omgang kunne faren afblæses, og i vintermånederne var man også beskyttet mod angreb fra søsiden. Mellemtiden blev benyttet til at overveje kystforsvaret. Et forslag om udrustning af et frivilligt kompagni i Frederiksværk kom til at danne forbillede herfor. Forslaget var indsendt af krigskommissær A.S. Hasler i slutningen af 1800.² Hasler ønskede at skabe en kopi af det Røraasiske Bergkorps fra oktober 1788. Det indebar, at arbejderne i Frederiksværk skulle danne et korps af alle våbenarter og udgøre et lokalt forsvar under kommando af fabriksembedsmændene. Arbejderne skulle selv betale for uniformerne og staten for våben og kom-

¹ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, 1883, 52ff.

² Brev fra kronprins Frederik til Generalitets- og Kommissariats-Kollegium 16. december 1800. *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 48f.

mandoudgifter. Kronprinsen havde i december fundet sagen yderst vigtig: ”Hvor ønskeligt, om flere vilde paa en saa rosværdig Maade tænke paa deres Forsvar, thi hverken er Flaaden eller Armeen i Stand til, naar den med Nytte skal bruges, at fordele sig til alle de enkelte Punkter, som have Forsvar nødig”. Samme dag takkede han Hasler og tilkendegav sin mening om, at ”en lige Indretning for hele Landet vilde være saare nyttig”. Det blev der nu lejlighed til at afprøve, og korpset blev oprettet 9. januar 1801.

I januar 1801 genskabtes først den frivillige kystbevæbning, og 19. januar 1801 fulgte så den logiske beslutning om et landeværnsopbud. Disse to institutioner tog sig så af at bevogte de store kyststrækninger og andre områder mellem byerne. Englændernes angreb 2. april 1801 blev sat ind, før landeværnet var kommet op at stå, og dette fik kun ringe betydning i den følgende tid. Derimod blev skansearbejdet og etableringen af det lokale forsvar af største vigtighed. Imidlertid ønskede man ikke, at flåden og hæren skulle bruges til dette formål. Opgaven skulle først og fremmest løftes af reservetropper af landsoldater og landrekruiter og det civile samfund. De hvervede soldater dannede stadig stammen i forsvaret. Forsvaret var opdelt i to lige store dele mellem indfødte danske bondsoldater (landsoldater/landrekruiter) og de hvervede, først og fremmest tyske soldater. Landsoldaterne deltog ikke i garnisonstjenesten, men blev ekserceret.³

18. marts blev bystyret i København og købstæderne opfordret til at hyre arbejdsført mandskab til ”nødvendige arbejder”. I virkeligheden blev byerne på det nærmeste truet, og arbejdsbeskrivelsen dækkede over, at mændene skulle arbejde i defensionsskibene.⁴

København stod også for tur i næste ombæring. Byens borgervæbning blev udvidet med ekstra befalingsmænd, og dens 12 kompagnier blev underlagt tre divisioner med nye stabsofficersposter. De borgerlige officerer fik rang som hærens officerer, dog således at en borgermajor rangerede med en kaptajn af hæren, en borgerkaptajn med premierløjtnant (se kgl. res. af 30. januar i Fogtmand.) Kongen lagde ikke skjul på, at disse forandringer burde føre til, at københavnerne burde ”med fordobbe[]t Lyst ufortrødent stræbe, fuldkommen at lære hvad Kiøbenhavns kække bør vide, naar de skal virke med Hæld”.⁵ Københavns Borgerlige Artillerikorps fik en tilsvarende forøgelse med et tredje korps, og man greb denne gang til det yderligere incitament at udvide dets menige medlemmers ret til at nedsætte sig som selvstændige erhvervsdrivende: De tamburer og pibere, der ikke var ”Professionister”, fik nu lov til at

³ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 280f.

⁴ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 131. Se Schous forordninger.**

⁵ Kgl. resolution 30.1.1801, *Fogtmand***

ernære sig som øltappere og høkere uden at tage borgerskab.⁶ I marts blev Kronprinsens Livkorps dannet for studenterne og de akademiske borgere, som samtidig udtrådte af den almindelige borgervæbning. Der meldte sig hurtigt 968 til korpset. Det faldt dog så mange for brystet, at de ikke kunne få adgang til dette korps, at et nyt korps, Kronprinsens Livjægerkorps, blev oprettet kort efter til de forsmåede.⁷ (I 1808 fik København endnu et overvejende frivilligt korps, Københavns Infanteriregiment, der især skulle dannes af borgervæbningens 2. afdeling og brandkorpset, men suppleres ved udskrivning af de 20-36-årige.)⁸

Turen kom nu til købstæderne. Kancelliet skrev til stiftamtmandene 7. februar og bad om oplysninger om de borgervæbninger, der var i amtet, og om de havde behov for forbedringer, eventuelt med regeringens hjælp.⁹ Sagen havde kronprinsens største interesse. Han kunne søge tilbage til krigskommissær Haslers planer for Frederiksværk, og ydermere fremlagde amtmand Stemann sit forslag om et borgerligt militær indretning i Sorø Amt i tilknytning til skanseanlæg på Sjællands vestkyst og Sprogø.¹⁰ Foreløbigt førte det til en resolution af 28. februar, der egentlig var stilet til København, men samtidig indeholdt vejledende regler for amtmandene til indretningen af borgervæbninger i købstæderne. I samme måned henvendte de norske købstæder sig til myndighederne med ønske om at udruste borgervæbninger.¹¹ Norges kystværn var i det hele taget af yderste vigtighed. Landeværnet blev derimod i første omgang ikke etableret i Slesvig og Holsten, og selv om borgere derfra henvendte sig med et ønske om at få et kystværn etableret, henviste kronprinsen dem til den gottorpske hertug.¹² 13. februar satte prins Carl af Hessen-Kassel sig så i spidsen for landeværnet i hertugdømmerne, som det dog tog et halvt års tid at få organiseret på plads, og med udskrivningen lod det vente på sig indtil 1803.¹³

Der var således tale om et glidende forløb, der fik til resultat, at købstadsindbyggerne fik en plads i det nationale forsvar. Man slog fra første færd ind på at opdele borgerkompagnierne i to afdelinger: den ene for det ældre mandskab til at holde orden og præstere arbejde i byen og den anden til at operere uden for byen. I *Meddelelser fra Krigsarkiverne* finder

⁶ Kgl. resolution 30.1.1801, *Fogtman***

⁷ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstabten*, bd. 1, København 1883, 136. *Frederik VI.s Hær 1784-1814*, 1948, 100.

⁸ *Frederik VI.s Hær 1784-1814*, 1948, 100.

⁹ Kopi af denne skrivelse er fundet i LAN, Aalborg amtsarkiv B 3 – 1536: Blandede dokumenter vedr. Aalborgs borgervæbning 1800-22.

¹⁰ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstabten*, bd. 1, København 1883, 57 og 124.

¹¹ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstabten*, bd. 1, København 1883, 62.

¹² *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstabten*, bd. 1, København 1883, 65f.

¹³ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstabten*, bd. 1, København 1883, 176, 296.

man den betragtning, at forslaget gav regeringen lejlighed til at anvise købstæderne plads i den forsvarsordning, der var fremkommet med værnepligtens indførelse i 1788. Det havde aldrig været hensigten, at købstæderne skulle holdes fri.¹⁴

Oprettelsen af Jyllands defension blev lagt i hænderne på generalmajor A.L. Moltke og kan følges tæt i korrespondancen med kronprinsen. Moltke nærrede imidlertid alt andet end tillid til borgervæbningerne. Det ville være det bedste, skrev han 29. januar, hvis han benyttede sig af sit fortrolige forhold til byernes embedsmænd til at få købstæderne til at betale en solid andel af kystbatteriernes anlæg og andre materielle udgifter og til at opmuntre til dannelsen af frivillige skyttekorps, ”thi af Borger-Kompagnierne venter jeg – jeg tilstaar det – saare lidt”.¹⁵ Al kraft rettedes herefter ind på at modernisere og udvide kyststillingerne. Moltke vurderede, at en fjendtlig besættelse af Jylland var højst usandsynlig, og det vigtigste var derfor at have det fornødne vagtmandskab til at forhindre fjenden i at foretage plyndringer, etablere støttepunkter og afskære kommunikationen mellem Jylland og de øvrige dele af riget. I Fredericia kunne man i februar tænke på at overdrage bemanningen af det sydlige søbatteri til borgerskabet, som efter tilskyndelse af stiftamtmanden også havde vist sig villige.¹⁶ Moltke mødte overalt et borgerskab, der var villige til at tjene fædrelandet, og han forsømte ikke at anbefale, at de frivillige skyttekorps blev knyttet til borgerkompagnierne. I Aalborg havde de velhavende købmænd skænket nogle tusinde rigsdaler til defensionsanstalterne. Moltke var nu også af Danske Kancelli blevet sat i spidsen for borgervæbningerne.¹⁷ I Slesvig og Holsten var der en omfattende militær virksomhed på dette stadie af krigen, bl.a. med besættelsen af Hamborg og Lübeck. Den patriotiske borgerbevægelse gav sig i Holsten udtryk i oprettelsen af artillerikorps i Rendsborg og Glückstadt, og også i Kiel og andre steder var der villighed til at lade sig eksercere og give pengebidrag.¹⁸ Da englænderne angreb og landeværnet endnu var ufuldstændigt, blev kystbevæbningen i Jylland overtaget af en almindelig frivillig kystvæbning.

Den geostrategiske situation var, at der i løbet af foråret blev skabt tillid til, at den jyske kystbevogtning – og for øvrigt også den norske og svenske – ville holde fjenden på afstand. Dermed var alt i virkeligheden lagt til rette som en tragtbevægelse, der ville lede fjendtlige skibe ned mod Øresund og Storebælt. Interessen for de borgerlige korps på Sjælland

¹⁴ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 55.

¹⁵ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 85. En måned senere var han dog ikke afvisende over for, at borgerkompagnierne i mange henseender kunne være nyttige, 99.

¹⁶ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 95.

¹⁷ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 107. Brev til kronprinsen 19. marts 1801.

¹⁸ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 178.

var således ikke mindre end i dele af Jylland. Traditionelt var der størst fokus på de borgerlige skyttekorps, fordi disse var vævet tættere ind i den egentlige hær end de andre borgerlige styrker. De borgerlige skyttekorps betjente nemlig kanonerne på flere af fæstningerne, men under vejledning af hærens artillerister. I foråret 1801 overtog hærens artilleristyrker imidlertid betjeningen af Kronborg og Citadellet Frederikshavn (Kastellet i København).¹⁹ Korpset i Frederiksværk nåede ikke at komme på plads i løbet af foråret, men blev dog indregnet i kysttropperne. Korpset ønskede ikke at anvende betegnelserne kaptajn løjtnant osv., fordi de anså dem for at være ”udanske”. ”Befalingsmand” fandt dog nåde for det patriotiske blik, og derfor blev rangen markeret med tillægget ”øverste”, ”næst-”, ”over-” og ”under-”. Næstbefalende var P.E. Tscherning.²⁰ J.F. Tscherning, der både var stadsadjutant, eksercermester og mønsterskriver, skrev til kronprinsen 7. april 1801, at flere end 2.000 ”unge og modige Embedsmænd og Indvaanere” havde bedt om geværer, og at lige så mange stod på spring, hvis der bare var geværer at få.²¹ I april 1801 var den bevæbnede styrke af byens borgervæbning på 3.818 mand, og 6.694 mand var uden geværer.

De andre korps i andre sjællandske byer fik ingen betydning i denne fase. Borgervæbningen i København var således det eneste borgerlige korps, der indgik i parolbefalingerne i dagene op til det, der blev til Slaget på Reden.²² Københavnerne skulle gå til deres alarmpladser, forsynet med patroner, og afvente ordre om at besætte byens volde og porte og de indre vagter ved Slottet og andre steder. Det borgerlige artilleri indtog dets plads på voldanlægget Quintus på Amagersiden, hvorfra det deltog i den resultatløse beskydning af englændernes skibe.

Slaget på Reden forstærkede den patriotiske stemning overalt hos borgerskabet. A.L. Moltke talte i et andragende til kronprinsen om oprettelsen af tøjhus i Jylland 26. maj 1801 om ”den kraftige Vilje at ville vise sig som tapper Mand og tro Undersaat, der opliver alle Stænder”.²³ (se kapitel*).

Efter slaget og den indledte våbenhvile blev det imidlertid også tid til at udbedre befæstningsværkerne i København, på Kronborg, Nyborg, Fredericia, Hals, Fladstrand og andre fæstninger, ligesom skansearbejdet var særdeles omfattende. Landeværnet blev også sat på bedre fod. Borgervæbningerne skete der ikke så meget med. Studenterkorpset (Livkorpset)

¹⁹ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 133.

²⁰ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 134f.

²¹ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 135f.

²² *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 140.

²³ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 220.

lod sig selv opløse i juli efter at have drukket patriotiske skåler i vin fra kronprinsens kælder. I farens stund ville det dog atter træde sammen. Livjægerkorpset blev på den anden side opretholdt i fredstid.²⁴ I denne fase blev der dog oprettet to nye borgerkompagnier i Nyborg og et korps af unge mænd uden for borgerstanden.²⁵ Men også bondestanden meldte sig frivilligt, f.eks. på Samsø, hvor et frivilligt korps opstod i tilknytning til de store skanser på og ved den lille ø Kyholm. På Langeland optrådte greve Ahlefeldt-Laurvig, som var han kronprinsen selv og etablerede Langelands væbning, delvis for egne midler. Rudkøbings borgervæbning blev indlemmet i dette kystforsvar – uden dog at komme i kamp hverken i 1801 eller 1807.²⁶

Det var dog i Jylland, at de kontante og mandskabsmæssige bidrag til landeværet og forsvaret i det hele taget var størst. Det skyldtes ikke mindst Moltkes indsats. Den frivillige kystvæbning nåede i sensommeren 1801 op på mere end 16.000 mand i Jylland, ligesom især købstæderne gav frivillige bidrag til oprettelsen af et tøjhus i Randers. Da Moltke rykkede rundt med den stående hærs garnisonstropper, trådte borgervæbningerne nogle steder ind på de ledige pladser.²⁷ I Århus dannedes på dette grundlag to frivillige korps, et jæger- og et artillerikorps på hver 100 mand.²⁸ Moltke fremførte i juli ideer til oprettelsen af jæger- og artillerikorps i Nørrejylland og fremlagde 11. august en egentlig plan herfor.²⁹ Aalborg Borgerlige Artillerikorps blev formodentlig også oprettet i 1801, og det blev ved reskript af 6. august 1802 tillagt samme rettigheder som det københavnske artillerikorps.

I Norge var borgervæbningerne tidligst af alle på plads, tilskyndet af en effektiv administration og landets naturlige interesse i et kystforsvar. 23. maj kunne stiftamtmand Frederik Julius Kaas konstatere, at alle væbninger i Akershus Stift var oprettet, mønstret og udrustet med en uniform, han selv havde stået for. Han opfordrede borgerskabet til få skyde-træning i frivillige skydekorps. Christiansand Stift var også godt med.³⁰ I Bergens Stift lagde man sig i ly af Bergenus og byens udbyggede kanonstillinger, og der var ikke andre borgervæbninger der end i selve Bergen. Den blev dog i 1803 beskrevet som ”temmelig desorganise-

²⁴ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 188.

²⁵ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 189.

²⁶ Rohde 1915, 110 og 113.

²⁷ Se f.eks. *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 248, om Fredericias borgerlige artilleri.

²⁸ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 192f.

²⁹ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 245, 251. Breve fra kronprinsen i Bülow's kopibog 18. juli og 15. august 1801.

³⁰ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 194f.

ret”,³¹ og i 1806 og 1807 var den ikke meget bedre.³² I Trondheims Stift var der trods alt ikke kun borgervæbninger i hovedbyen, men Trondheim var dog førende. De norske borgervæbningers hurtige fremgang og stiftamtmand Kaas indsats herfor behagede i særdeleshed kronprinsen. Borgernes iver og utrættelige nidkærhed og deres besjæling af den sande militære ånd var for kronprinsen et usvigeligt tegn på nationens frygtelige og uovervindelige styrke, om det så var ‘over for den stærkeste fjende’ – hvad det jo sådan set også var.³³ Han var sikker på, at dette patriotiske sindelag aldrig ville fortage sig. Ikke desto mindre udbad han sig udførlige rapporter om borgernes militære fremskridt... Der blev således skabt indtil flere nye korps til at betjene kystværnet, og også de to første afdelinger kunne eksercere tilfredsstillende.³⁴ Søbatterier blev bygget ved kysterne i mange byer, men uden for fæstningsbyerne havde man sjældent ordentlige kanoner. Handlede det i virkeligheden slet ikke om kanonernes militære værdi? Den tanke melder sig, når den kommanderende general i det sydlige Norge, von Mansbach, i 1803 kunne skrive om byernes gamle kanoner, ”disse var naturligvis af liden eller ingen Nytte”.³⁵

Borgervæbningens indretning 1801-1804

(Note: I Kalundborg fik et Stadskompagni en fane allerede i 1800 (Collegialtidende, 718).

Kongelig resolution angående regler for organisationen af det borgerlige militær i Danmarks købstæder udkom 27*. februar 1801. Resolutionen omgås behændigt købstædernes fritagelse for værnepligten ved at omtale opbuddet som et personligt bidrag til fædrelandets forsvar og til værnet af den enkeltes egen ejendom. Efter den korte, trykte præambel er resolutionen et stykke forvaltningsarbejde, ikke et nationalt opråb eller en patriotisk parole. Der skal nu oprettes ”borgerlig militær” i alle landet købstæder – ingen nævnt ved navn, og kun undtaget de

³¹ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 462f. Brev fra kronprinsen til Danske Kancelli 12. oktober 1803.

³² *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 2, 1885, breve fra Kronprinsen til Danske Kancelli 21. marts 1806, 240, og 20. marts 1807, 413.

³³ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 253. Brev fra kronprinsen til Kaas i Bülows kopibog 22. august 1801.

³⁴ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 255. Brev fra kronprinsen til general Krogh, 5. september 1801.

³⁵ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 317. Brev til kronprinsen 7. marts 1803.

byer, hvor der var ”særdeles omstændigheder”. Det borgerlige militær skal kommanderes af officerer og underofficerer, som skal udnævnes af overøvrigheden, dvs. stiftsamtet.

Der skal oprettes to afdelinger: 1. *afdeling*, som skal være en ordensafdeling. Den skal bestå af ”alle borgere”, som ikke er uduelige til at bære våben på grund af fysiske skavanker eller andre antagelige årsager. Afdelingens ”nærmeste pligt” er at vedligeholde ”god skik og orden i deres egen købstad” efter øvrighedens foranstaltning. Også borgerne er altså underlagt stiftsamtets nærmere bestemmelse. 1. afdeling skal straks gå i gang med at eksercere og kan ”med fordel” bruge geværer, og medlemmerne skal ”bestandig” holde deres kundskaber ved lige.

2. *afdeling* er kampenheden. Den skal bestå af ”alle sig i købstaden opholdende, som er våbendygtige og ikke har taget borgerskab, eller er i noget embede, der befrier dem fra denne borgerpligt”. Afdelingens primære pligt er ”at afvolde fjendtlig vold og magt imod købstaden”, vel at mærke under borgerofficerernes anførelse. 2. afdeling skal derimod ikke ekserceres, før der er grund til at frygte for uroligheder, og når det sker, er det op til stiftsamtmænden at bestemme, hvor meget der skal ske.

Udrustningen skal bestå af geværer med bajonetter og bajonetgehæng samt patronstaske og bandoler, mens officererne skal bære sabel. Der skal være en fane og en tromme. I første omgang skal kystbyerne skynde sig at anskaffe sig våbnene, så 2. afdeling kan låne af disse. Denne bestemmelse tyder på, at ikke-borgerne ikke havde pligt til at skaffe sig udrustning, men i øvrigt er det op til stiftsamtmænden at lægge niveauet for byens udrustning. Udgifterne til bevæbningen af kystbyerne skal solidarisk deles af alle amtets købstæder. Der ville senere komme svar på, om statskassen ville betale for de kanoner, som nogle byer havde udtrykt ønske om at få. Man kan også kalde det solidarisk, at den enkelte købstads udgifter skulle betales af alle skatteydere i byen, også de, der var friholdt i andre sammenhænge, ligesom den svagelige, der var fritaget for tjeneste, til gengæld skulle betale mere i skat. Kæmnerkassen skulle derimod selv afholde udgifterne til tamburen. Der var begrænsede ambitioner for uniformeringen – hvad der snart skulle vise sig at være en eklatant misforståelse og fuldkommen ude af trit med, hvad folk ønskede. Officererne får *tilladelse* til at bære uniform, hvis udseende skulle godkendes af stiftsamtmænden. De menige i 1. afdeling – men ikke i 2. afdeling – får pligt til at anskaffe sig en patronstaske, mens den eneste uniformering skal være en kokarde til at hænge i hatten. Endelig skal der udarbejdes mønstringsruller og et reglement, som stiftsamtet skal sende til godkendelse i Danske Kancelli.

Resolutionen tager ikke højde for de frivillige korps. Den nævner, at et særligt Sø-Laugs-Kompagni skal oprettes i Korsør og udstyres med rifter, huggerter og fire kanoner. Den militære udvikling og det patriotiske liv i købstæderne førte dog snart de frivillige korps frem i lyset. 19. december 1801 udkom en cirkulæreskrivelse til stiftamtmandene og amtmændene i Nørrejylland om ”de frivillige jæger- og artillerikompagnier i Jyllands købstæder”. Den indledte med at konstatere, at der var behov for kystbatterier, da de fleste af Jyllands købstæder lå særligt udsat for angreb fra søsiden af kaperskibe, men at hæren ikke kunne påtage sig at bemane disse, hvis der kom krig. Der var også brug for lette forbindelsestropper mellem batterierne og købstæderne.

Resolutionen havde derfor til sigte at koordinere en statslig indsats med de frivillige korps, der var blevet oprettet. Den lagde loft over antallet af medlemmer af jæger- og artillerikorpsene, sikkert for at forhindre alt for stor faneflugt fra 2. afdelingerne. Korpsene blev nu lagt ind under borgervæbningen og blev også på andre måder underordnet denne, for eksempel skulle kaptajnen ved artilleriet anses som yngste kaptajn ved borgervæbningen, hvis der var mere end en af disse. De andre officerer blev dog rangeret på linje med den egentlige borgervæbnings officerer. Stiftamtmandene fik også her myndighed til at antage officererne, men det blev pålagt dem at lægge vægt på ”lyst, kundskab og nogen formue” for at fremme de meniges respekt for officererne. Jægerne skulle vælges blandt ”raske unge mennesker, især sådanne, som har evne til at mundere sig selv”, og til artilleriet skulle der vælges ”borgere, borgersønner og sådanne indvånere, som kunne formodes at blive i byen”. Bedst var det, hvis de også havde lært et håndværk, der kunne bruges i artilleriet. De borgerlige artillerister skulle få deres geværer leveret af det offentlige, men ellers gjaldt det, at kancelliet nok mente, at jægerne i de største købstæder kunne betale selv for deres armatur – og ellers kunne kammernkasse låne pengene!

Der blev gået i detaljer med uniformerne, som skulle være ens i alle byer, men allerede benyttede uniformer måtte man dog bruge, til de var slidt op. Våbnene skulle dog være de rette forordnede. Artillerikorpsene skulle have lejlighed til at øve sig med mindst én rigtig kanon, og begge korps skulle modtage undervisning af en af hærens artillerister. Krudt og kugler ville staten levere. Kammernkassen skulle imidlertid også holde for, idet kommunen selv skulle betale for de små, symbolske præmier med byens våben, som kronprinsen selv havde fundet på. Byen skulle også ”efter overenskomst” bidrage til underholdet af artilleristerne, hvis der kom krig, og disse derfor skulle ligge i forlægnings i batteriet borte fra byen

”som frivillige forsvarer af deres fødeby”. I øvrigt blev der stillet reglementer i udsigt for begge korps, og den kommanderende general for Nørrejylland, altså Moltke, fik til opgave at rapportere om de frivillige korps, og under krig skulle han desuden overtage kommandoen over dem. Men, han skulle erindre, at korpsenes opgave var og blev deres bys forsvar.

I mellemtiden var der også sket ændringer af borgervæbningen i København. Note: *For at få borgerskab i København omkring 1800 måtte man fremstille sig for magistraten i uniform; når en svend havde tjent i to år i væbningen, måtte han oplære en lærling og efter andre to år måtte han holde en svend.*³⁶ I første halvdel af 1801 var der gennemført nogle ændringer af det borgerlige infanteri for at forøge antallet af befalingsmænd. Det var et forvarsel om det nye reglement, der udkom 1. juli 1801.³⁷ Enhver borger og ”enhver anden stadens indvåner af borgerlig beskæftigelse” skulle herefter indtræde i borgervæbningen, når han fyldte 18 år og normalt tjene i 25 år. Medlemmer af Livjægerkorpset var fritaget, svagelige var også, men de kun lidt svagelige skulle dog stadig gøre ordonnanstjeneste. Man kunne købe sig fri for intet mindre end 100-900 rigsdaler. Selv om deltagelsen var en pligt, kostede det alligevel 1 rigsdaler i indtrædelsespenge. Officererne fik til gengæld lovning på at måtte bære armeens felttegn, fik ydermere rang med officererne ved linjetropperne og blev udnævnt af kongen. Det sidste var yderst vigtigt – og givtigt – for det berettigede dem også til fritagelse for andre borgerlige ombud på linje med øvrige kongelige embedsmænd, gav pension, ret til begravelse med militær honnør og andre statussymboler. Finansieringen faldt på plads, da en plakat af 11. februar 1803 pålagde byens grundejere at betale 12.000 rigsdaler om året, og slog det ikke til, betalte kongens kasse resten. I modsætning til de fleste borgerlige korps i resten af landet skulle de egentlige borgere i de meniges rækker i København trække i uniform: en kraprød klædeskjole med fjerhat, kokarde, sort lædertøj og et guldbånd med frynser på skuldrene. Borgerne skulle selv betale, men anskaffelsen måtte ske i det tempo, enhver kunne magte.³⁸ (De borgerlige korps blev ved forordning 1. november 1805 pålagt at assistere ved ildebrande og især hjælpe med at redde de brandlidtes gods fra flammerne).

Det skulle komme til at vare indtil 4. juni 1802, førend reglementet for borgervæbningen i de danske købstæder uden for København kunne lægges frem. 26 paragraffer rummede det; mange var selvfølgelig gentagelser af forordningerne fra 1801, men der var også foretaget flere ændringer. Med hensyn til borgerbegrebet var det en helt ny situation, at vå-

³⁶ Ploug 1943, 226f.

³⁷ Ruus 1956a.

³⁸ Kgl. reskript 25. september 1801. **

benbesiddelse blev en forudsætning for erhvervelse af borgerskab, nærmere bestemt et gevær med bajonet og en patrontaske og tillige et sidegevær, hvis ikke bajonetten kunne skrues af og bruges som sådan.

Hele organisationen med to afdelinger for hhv. borgere og ikke-borgere var som før, men der indførtes nu en aldersgrænse på 50 år for begge afdelinger.³⁹ Det blev præciseret, at de frivillige korps fortrinsvis skulle udgøres af medlemmer, der ellers hørte til 2. afdeling, men medlemmer af 1. afdelingerne kunne indtræde, hvis overøvrigheden ikke fandt, at det svækkede disse. I kancelliskrivelse 24. juli samme år blev det dog præciseret, at studenter, toldbetjente, håndværksdrengene og ”landlaugsmandskab” var fritaget for tjeneste i borgervæbningen. (Reskript 6. august 1802 gav desuden medlemmerne af det borgerlige artilleri ret til fri-mesterskab, gældende i København frem til 1820 og i provinsen 1823).⁴⁰

Den samlede borgervæbning i en købstad skulle have én chef, benævnt stadshauptmand, kaptajn eller noget helt tredje. Reglementet var naturligt nok mere præcis, hvad angik kravene til disciplinen, end de tidligere forordninger. Disciplinen blandt de menige skulle især ytre sig ved, at de skulle møde, når de blev tilsagt, ”altid ordentlig, samt efter hans evne og lejlighed anstændig påklædt, ligesom han og bør have sin armatur i behørig orden”. Disciplinering var det også, at ingen skulle undslå sig for at tjene som underofficer i mindst to år. Som noget nyt åbnede reglementet mulighed for, at der kunne ansættes en adjutant, lønnet af byen, til at træne folkene og gå chefen til hånde. De menige skulle øves i våbenbrug, indtil de fik attest på at være fuldbefarne. Øvelserne skulle som udgangspunkt finde sted en gang om ugen, helst om søndagen. Ulovlig udeblivelse skulle straffes med mellem 2 mark og 1 rigsdaler, og for sent fremmøde blev pålagt en bøde på 4 skilling for hvert kvarter. Taksterne var endnu højere for officererne. Når en borger havde fået attest på at være våbenøvet, skulle han kun indkaldes til årlige øvelser om sommeren. Det gjaldt dog kun 1. afdelingerne; 2. afdelingerne skulle kun øves en gang om ugen i sommeren. Ved siden af disse restriktioner og krav til disciplinen tillod reglementet imidlertid også, at man købte sig fri af eventuel vagttjeneste. Kun når hele borgerskabet blev sammenkaldt til mønstringer eller lignende, var der universelt mødekrav.

³⁹ Ifølge 1802-reglementet skulle 1. afdeling bestå af ”de virkelige borgere”, og 2. afdeling af ”det øvrige værgagtige mandskab af borgerklassen”. Det har foranlediget Pedersen 1984 til at formode, at begge afdelinger i virkeligheden bestod af borgere, og at forskellen mellem afdelinger kun var bestemt af deres forskellige opgaver. Nøgleordet er dog ”de virkelige borgere”, hvormed klart menes de, der har taget borgerskab, mens ”borgerklassen” da betegner de mandlige indvånere i byen.

⁴⁰ Collegial-Tidende 1823, 395ff.

Der skulle nu nedsættes borgerlige krigsretter. De fik til opgave ”at undersøge og påkende alle forseelser, tjenesten vedkommende”. Retten skulle bestå af den øverste magistratsperson (typisk byfogeden, eller borgmesteren hvor der var en sådan), politimesteren (hvor han ikke allerede var repræsenteret i skikkelse af byfogeden), den øverstkommanderende for borgervæbningen og to officerer fra det korps, den rejste sag vedrørte. Protokollen blev overladt til rådstueskriveren. Den borgerlige krigsret skulle afvikle sine procedurer og domsekution på samme måde som politiretten. Den kunne idømme bøde fra 2 mark til 10 rigsdaler, afmålt efter forseelsens art og den dømtes formueforhold. Det var i sig selv ganske betragtelige beløb, men det var for intet at regne i forhold til den højeste straf: Den faldt for ”overhørighed eller opsætsighed mod foresatte, eller forsømmelser gentagne gange, eller hvor [de] bestemte bøder ej anses for at være tilstrækkelige”, og kunne bestå af bøder indtil 100 rigsdaler eller arrest i kortere eller længere tid. Appelmuligheder var der dog i nogle tilfælde til Højesteret. Bøderne skulle tilfalde fattigkassen. Endelig er det bemærkelsesværdigt, at der stadig ikke var uniformeringskrav for de menige. Der står ikke en linje om det, ud over altså, at de skulle være anstændige. Betænelighederne ved at søsætte et endnu større uniformeringsræs har sikkert indfundet sig, om end der blev vist storsind over for borgerofficererne, der fik lov til at bære deres uniform uden for tjenesten og i øvrig ret til at bære samme epauletter som borgerofficererne i København.

Borgervæbningen måtte ikke anses for ekstraordinær tjeneste, det fremgår af den senere bestemmelse samme år i kancelliskrivelse af 24. juli om, at tjenesten ikke fratog nogen pligten til at deltage i ”andre borgerlige ombud”.

Noter: Sølaugskompagnier blev oprettet i Nyborg og Korsør. Fredericia Borgerlige Artillerikorps fik 18. juni 1802 samme rettigheder som Københavns Borgerlige Artilleri havde fået i 1799. Kancelliplakat af 19. december 1802 om artilleri- og jægerkorps. Ved kongelig resolution 24. januar 1805 indførtes en årlig monstring af de borgerlige korps, altså artilleristerne, rytterne og jægerne, af den kommanderende general i deres provins.

Den samlede mandskabsstyrke blev opgjort mindst to gange i 1803. Løsrevet fra nogen arkivfond findes på Landsarkivet for Sjælland en ”Tabel over hele Styrken af det borgerlige Militaire i Danmark”, der i det store og hele er identisk med de tal, der findes i den trykte oversigt, *Borgervæbningen i Danmark 1803*. Der er også en oversigt i Danske Kancellis arkiv med titlen ”Borgervæbningen i Danmark og Norge ved årets begyndelse 1803”. Mandtallet skiftede jo

hele tiden, så der kan ikke fremlægges statistiske oplysninger. Den vigtigste forandring i løbet af 1803 var omdannelsen af Helsingørs Borgervæbning. Nedenfor er gengivet tal fra årets begyndelse i 1803, suppleret med andre kilder, men kun hvor der ellers helt mangler andre tal:

BORGERVÆBNINGEN I DANMARK OG NORGE VED ÅRETS BEGYNDELSE 1803

By	1. afdeling		2. afdeling		Artilleri		Jægerkorps		Ridende korps	
	Officerer (inkl. fændrikker og sergenter) + tamburer	Menige	Officerer + musikanter	Menige	Officerer + musikanter	Menige	Officerer + musikanter	Menige	Officerer + musikanter	Menige
Århus	13+1	69	15+1	56	17	65	0	0	1+1	18
Ebeltoft	6+1	14	0	17	0	0	0	0	0	0
Grenaa	6+1	30	6	20	0	0	0	0	0	0
Horsens	13+3	120	6+1 Sammenlagt med jægerkorps	60	0	0	Se 2. afd.	Se 2. afd.	0	0
Randers	14+3	151	8+5 Udgjordes af et frivilligt jægerkorps	50	0	0	Se 2. afd.	Se 2. afd.	0	0
Skanderborg	3+1	26	0	0	0	0	0	0	0	0
Fredericia*	22+12	135	3+1	164	9	64	11+7	63	4+1	12
Holstebro**	2	86	0	42	0	0	0	0	0	0
Kolding	10+1	50	6	62	0	0	9+1	50	5+1	12
Ribe	16+3	120	4	110	0	0	0	0	0	0
Ringkøbing**	2	90	0	101	0	0	0	0	0	0
Varde	14+2	80	4	24	0	0	0	0	0	0
Vejle	9+2	58	8+2	85	0	0	5+2	24	0	0
Hobro	3	20	2	32	0	0	0	0	0	0
Mariager	5+2	20	3	25	0	0	0	0	0	0
Nibe***										
Nykøbing Mors**	3	56	0	110	0	0	0	0	0	0
Skive***										
Viborg	20+2	106	14	50	0	0	0	79**	0	0
Aalborg	16+1	74	8+1	100	8	35	8+2	30	0	0
Hjørring****										
Skagen	8+1	33	0	54	4	24	0	0	0	0
Sæby	0	0	0	0	6	24	0	0	0	0
Thisted	12	75	116	0	0	0	0	0	0	0
Rødby	3**	64	8	83**	0	0	0	0	0	0
Maribo	6	68	0	42	0	0	0	0	0	0
Nakskov	16	173	11	120	0	0	0	0	0	0
Nysted	11+2	62	0	44	0	0	0	0	0	0
Sakskøbing	10	60	2	19	0	0	0	0	0	0
Nykøbing Falster	10	84	0	98	0	0	0	0	0	0
Stubbekøbing	7	49	0	31	0	0	0	0	0	0
Assens	13+3	86	9	122	0	0	0	0	0	0
Bogense	11+3	84	3	85	0	0	0	0	0	0
Fåborg	13+1	100	0	48	0	0	5+1	28	0	0
Kerteminde	8+1	69	8	80	0	0	0	0	0	0
Middelfart	12+1	106	0	0	0	0	5	31	0	0
Nyborg	8+2	64	6+1	60	0	0	0	0	0	0
Odense	46+9	234	0	257	0	0	33+4	200	16+2	42
Svendborg	20+3	94	20+3	123	0	0	7+1	18	0	0
Rudkøbing	10+3	66	5+1	40	0	0	0	0	0	0
Frederikssund	5+1	14	0	0	0	0	0	0	0	0
Helsingør	12+1	120	5	80	Se 2. afd.	Se 2.	0	0	0	0

						afd.				
Hillerød	12+1	70	0	24	0	0	0	0	0	0
Holbæk	5**	80**	6**	109**	0	0	0	0	0	0
Kalundborg	5**	126**	6**	215**	0	0	0	0	0	0
København	405+36****	4788	0	5458	203+18*****	840	0	0	0	0
Køge	15+1	90	0	109	0	0	0	0	0	0
Korsør	16+1	40	0	20	10+2	40	0	0	0	0
Næstved	12+2	83	2	60	0	0	0	0	0	0
Nykøbing Sjælland	4**	76**	0	0	0	0	0	0	0	0
Præsto	9+1	35	0	23	0	0	0	0	0	0
Ringsted	11+1	54	0	0	0	0	0	0	0	0
Roskilde	15+7	108	0	135	0	0	0	0	0	0
Skælskør	12+6	25	0	38	0	0	0	0	0	0
Slagelse	13+4	70	0	145	0	0	0	0	0	0
Slangerup	6+1	16	0	38	0	0	0	0	0	0
Sorø	9+1	24	0	40	0	0	0	0	0	0
St. Heddinge	7	46	0	0	0	0	0	0	0	0
Vordingborg	11+1	50	0	30	0	0	0	0	0	0
Stege	9+2	63	6	109	0	0	0	0	0	0
I alt	994+159	8854	265+9	9047	257+20	1092	83+18	523	26+5	84

* Mangler, er suppleret med oplysninger jf. note**

** Mangler eller ukomplet, er suppleret med ”Tabel over hele Styrken af det borgerlige Militaire i Danmark”, udformet senere på året 1803. Heri er underofficerer regnet sammen med musikanter og menige. Tallene for Rødby er dog opgivet som en samlet sum, hvorfor antallet af officerer er udtaget fra RA, Danske Kancelli 232 G 83.

*** Ingen borgervæbning.

**** Borgervæbningen suspenderet ”indtil videre”.

***** Inkl. alle andre end menige.

Kilde: RA, Danske Kancelli 232 G 83 1803-04 Indberetninger om borgervæbninger i købstæderne, læg af samme navn som overskriften.

Oversigten viser blandt andet, at der var nogle markante geografiske forskelle. På Sjælland var der ingen ridende korps og artilleri- eller jægerkorps bortset fra Københavns Borgerlige Artilleri, Korsørs Sølaugskompani og det senere borgerlige artilleri i Helsingør. Det var i Østjylland og på Fyn, der blev oprettet korps ved siden af de regulære afdelinger.

I 1804 blev det muligt ”for enhver borger” at købe sig fri fra den borgerlige militære tjeneste (kongelig resolution 11. maj 1804). Betalingen var et engangsbeløb på mellem 50 og 500 rigsbankdaler sølv. Det var altså rigtig mange penge. Pengene blev anvendt til oprettelsen af en borgervæbningsfond. Renterne af fondet skulle anvendes til at støtte trængende, tjenstgørende borgere, der på grund af tjenesten forsømte deres arbejde, og til forefaldende udgifter. Fondets bestyrelse blev overdraget til borgervæbningens chef, byfogeden eller et magistratsmedlem samt en tjenstgørende håndværker og borger.

Eftertankens tid

Da den første fare var overstået, meldte bagklogskaben sig med større styrke. Der var fred i riget fra oktober 1801 til juni 1803, da krigen mellem England og Frankrig igen brød ud. Det var ikke rimeligt, at kun de soldater, der ved lodtrækning eller på anden måde var havnet i hæren som landsoldater, var forpligtet til at gå ind i landeværnet. Moltke havde i Jylland vist vejen frem med sin frivillige kystvæbning, og 3. juni 1801 udkom således en forordning om almindeligt opbud til fædrelandets forsvar. Den bestemte, at i krigstid skulle alle mænd på landet under 50 år stille sig til tjeneste og deltage i det lokale forsvar. Kystvæbningen ønskede kronprinsen imidlertid stadig, og han pålagde sine folk at udtænke et nyt grundlag. Alt dette førte til den hvervede hærs endeligt og den nationale hærs gennembrud. 11. juni 1802 blev det nationale forsvar endelig helt fastlagt med en seksårig udfasning af de hvervede soldater, i hertugdømmerne 31. december. Det tog adskillige år at indarbejde landeværnet, og foreløbigt indtil 1806 fortsatte man med den gamle, utilstrækkelige, landeværnsordning.

Kystbevæbningen blev der tænkt over i lidt længere tid, for spørgsmålet var her, om en frivillig styrke var den rette til at løfte så vigtig en opgave. Det diskuteredes i årene 1802-1804, ledsaget af tusinder af borgeres frivillige indmeldelse. I 1808 nåede man frem til en befalet kystvæbning i både Danmark og Norge.⁴¹ Men da var det, som om interessen for det folkebaserede forsvar var ved at aftage – i hvert fald for en tid. På et dybere plan trak troppekonsentrationen i Holsten i anden halvdel af 1805 og den fulde montering af arsenalerne og kanonerne på de udvalgte fæstninger fokus væk fra kongerigets købstæders forsvar.⁴² De små, roede fartøjer blev nu anset som et effektivt kystvåben.

Borgervæbningen tog den nidkære kronprins sig også personligt af. Først beordrede han som nævnt et borgerligt artilleri oprettet i Helsingør i januar 1803 ved direkte henvendelse til præsident v. Hauch og fæstningens militære myndigheder.⁴³ Den praktiske udførelse blev overdraget til chefen for Københavns borgerlige artilleri, major Boye-Junge som midlertidig chef. Herefter udbad han sig 22. januar oplysninger om alle borgerkorps i Danmark og Norge på et skema, han selv havde lavet. Tre dage senere ønskede han at få det samme oplyst om de vestindiske borgerkorps.⁴⁴ Helsingør vendte han tilbage til i februar 1804, da han op-

⁴¹ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 297-299.

⁴² *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 2, 1885, 120.

⁴³ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 367. Breve til generalmajor Stricker og præsident v. Hauch, Helsingør, 8. januar 1803.

⁴⁴ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 1, København 1883, 368.

graderede byens præsident, kammerherre Hauch, til oberst i infanteriet og chef for det borgerlige artillerikorps. De øvrige borgerlige befalingsmænd rykkede også op i graderne, og korpsets bemanning og struktur blev fastlagt, det skulle have ikke færre end en chef, en major, tre kompagnichefer, ni officerer, en auditor, seks fyrværkere, tre kommandersergenter, 30 bombarderer, 60 overkonstabler, seks tamburer, tre pibere og 240 underkonstabler, som inddeltes i tre kompagnier.⁴⁵

Det var som nævnt eftertankens time. Kronprinsen og ledende militærfolk begyndte at tabe tillid til borgervæbningernes militære værdi i krigstider. I 1804 var således en civilklædt fransk general med følge steget i land i Fladstrand og havde uhindret kunne rejse videre til Aalborg, hvorfra han siden forsvandt. Fladstrand var dog ellers en garnisonsby. von Moltke var da heller ikke sen til at se det som et tegn på det uheldige i, at militæret ikke var politimyndighed i garnisonsbyerne.⁴⁶

Borgervæbningen i København blev reorganiseret efter forslag fra Kaas, og kronprinsen ønskede at genåbne spørgsmålet om Livjægerkorpsets organisation. I det ”Øjeblik, da hele Nationen følte sig opflammet til Fødelandets Forsvar” var – som Kaas skrev i oktober 1805 – de yngre borgere i København ilet under kongens banner, men nu havde de borgerlige sysler igen taget over, og korpset var i tilbagegang. Kronprinsen ønskede imidlertid at give ”dette nyttige og vel dresserede Korps” en fast organisation med ”yngre og formuende borgere”. Kaas frarådede at gøre korpset tvungent for hovedstadens unge mænd, for det var bedre at få en mindre villig skare end en ”sammenskrabet Hob af uvillige og gjenstridige Mennesker”. Livjægerkorpset blev derfor omdannet til en permanent afdeling, indrettet i fire kompagnier med i alt 480 mand fra 24 til 36 år. Det skulle stå frit at bede om at blive overflyttet fra den almindelige borgervæbning, hvis man var under 25 år. Men nu var det jo ikke kun et *jægerkorps*, men et *livjægerkorps*; hvis liv var det så betroet at passe på? Kongens selvfølgelig, men på en måde også byens: ”Korpset skal egentlig være bestemt til at værne for Kongens Residensstad Kjøbenhavn”, kom der til at stå i reglementet, men hvis forsvaret af byen krævede det, skulle det kunne indsættes overalt på Sjælland. Der skete altså en identificering med kongen og København. Kaas havde ønsket, at de borgerlige livjægere havde skullet knyttes direkte til kongen, sådan at hvis kongen blev tvunget ud af hovedstaden under en krig, skulle det bruges der, hvor kongen opholdt sig. Det havde Bülow foreslået ændret til, at det skulle operere på lige fod med livgarderne, for ellers kunne borgerne tro, at de kun skulle tjene kongens per-

⁴⁵ Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben, bd. 2, 1885, brev til Generalitetet 27. februar 1804, 65.

⁴⁶ Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben, bd. 2, 1885, rapport til kronprinsen 24. juli 1804, 26.

son, og dette erklærede kronprinsen sig enig i. Lige så sigende for korpsets særlige karakter var det, at det måtte bestå af mænd, der var født i kongens riger eller havde opnået indfødsret. Korpsets eksklusive karakter blev udbygget ved, at medlemmerne blev fri for alle borgerlige personlige tynger og efter aftrædelsen også fra at blive indkaldt til anden borgerlig militærtjeneste. Kaas – der havde konciperet reglementet – var bevidst om, at korpset skulle kunne gøre ”Virkning paa enhver ung Mand af Æresfølelse”, og officererne fik derfor rang på linje med landeværnets officerer, ligesom det skulle have sin plads i byens ceremonielle liv. Den mest uvisse motivation lå gemt i bestemmelsen om, at tro tjeneste og udvist bravur i krig skulle kunne udløse ”fortrinlig Adgang til Befordring”, når den embedssøgende ellers i andre forhold var kvalificeret til embedet.⁴⁷

Den kølnede begejstring for borgerkorps kom til udtryk, da Generalitetet i august 1805 gjorde status over Det Frederiksværkske Korps, som havde været ombølget af patriotisk sympati ved sin oprettelse i 1801.⁴⁸ Nu stod det klart, at korpset var blevet oprettet under ”Øjeblikkets Konjunkturer”. I mellemtiden havde det vist sig, hvor vanskeligt det var at vedligeholde de frivillige korps i fredstid, når ”Rettigheder og Fordele ikke opveje de Byrder, som Øvelse og Tids Opofrelse, for at danne sig til Krigsmænd, uomgængelig maa føre med sig”. Efter 4½ år var de menige i korpset i Frederiksværk ved at falde fra. Major Tscherning havde fremsat et ønske om at reorganisere det og skære det ned fra 1.500 til 800 mand, men Generalitetets holdning var nu, at korpset alligevel aldrig ville blive lige så godt som landeværnet – når det engang kom helt op at stå – med de øvede soldater. De mange bønder, der hørte til godset Frederiksværk, var nu i øvrigt indskrevet til landeværnet. Tilbage til det frivillige korps stod altså kun de bønder, der ikke var blevet trukket ind til land- eller søtjeneste, samt fabrikkens betjente, håndværkere og arbejdere. Det var dog vigtigere, at disse fremstillede krudt og kanoner på fabrikken, end at de gik i krig. Det kunne man jo lige så godt have nået frem til 1801. Man var med andre ord dengang blevet revet med af stemningen, og det var nu tid til at trække i land. Generalitetet fandt i øvrigt, at det eneste frivillige ved korps, som Tscherning nu foreslog, var navnet, det øvrige var ‘kun befalinger og bestemmelser’.

Bedre stod det til i Norge. Herfra sendte Christian August i efteråret 1806 sine iagttagelser om de militære korps til kronprinsen og berørte også – i hvert fald en enkelt gang

⁴⁷ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 2, 1885, 151-154. Reglement af 31. januar 1806. Se også breve fra Kaas og kronprinsen mv., september/oktober 1805, 151-154.

⁴⁸ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 2, 1885, 146. Betænkning afgivet af Generalitetet 20. august 1805

– borgervæbningerne. Af kronprinsens svar forstår man, at Christian August havde fundet, at borgervæbningen i Frederikshald og Bragenæs og i særdeleshed i Moss og Laurvig var vel dresserede og i meget god militær orden.⁴⁹

Landeværnet fik sin faste organisation i 1806, men blev ophævet februar 1808. I efteråret og vinteren 1806 blev tropperne igen trukket delvis tilbage fra Holsten og bredt ud over større dele af riget som et udtryk for, at man igen vendte tilbage til neutralitetssystemet og den deri indbyggede ide om et ensartet forsvar af alle rigets kyster og grænser.⁵⁰

Under krigen 1807-1814

Da englænderne belejrede København i 1807 og siden lod deres ildregn spy ned over hovedstaden, blussede patriotismen op igen. Som L. Møller skrev i sin dokumentarium over begivenhederne, gjorde det mod, borgerne og studenterne udviste i 1807 ved at besætte voldene og batteriet Qvintus ”dem værdige til navnet dansk borger”.⁵¹ Det var som bekendt en hårdt tilkæmpet værdighed, og kampen var i vidt omfang overladt til det civile samfunds egne militære organisationer, borgerkorpserne.

11. august – dvs. fem dage før englændernes landsætning af de første tropper – blev de første vagter på Københavns volde besat af afdelinger af det borgerlige infanteri, og kronprinsen opfordrede samtidig studenterne til at træde sammen i Kronprinsens Livkorps. Dagen efter blev batteriet Qvintus besat af det borgerlige artilleri, og i dagene efter blev studenterne og det borgerlige infanteris 2. afdeling ekserceret. Træfningerne mellem tropperne kom nu nærmere København, og Frimurerlogen overlod storsindet deres loge i Kronprinsensgade til lazaret for Kronprinsens Livkorps.⁵² Således trådte borgerdydens hemmelige og indadvendte dele til side for den aktive offervilje, og da byens kommandant, general Peymann, 21. august modtog englændernes ordre om at overgive byen, kunne han svare, at han havde ordre om at forsvare den til det yderste, og at et sådant forsvar var enhver københavnsk borgers ønske.⁵³ Om det så var de højeste herrer, så holdt de sig ikke tilbage, men oprettede et

⁴⁹ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 2, 1885, brev fra kronprinsen til Christian August 2. september 1806, 263.

⁵⁰ *Meddelelser fra Krigsarkiverne. Udgivne af Generalstaben*, bd. 2, 1885, 292. Fyns kystmilits fik f.eks. reglement 31. marts 1807, 413-415.

⁵¹ Møller 1807, 11.

⁵² Møller 1807, 32.

⁵³ Møller 1807, 48.

ridende politikorps af grosserere, mæglere og andre borgere, der holdt til ved Charlottenborg og red ud med bekendtgørelser af politimesterens ordre.⁵⁴ 1. september blev det mandskab af borgervæbningens 2. afdeling, der endnu ikke har meldt sig frivilligt, indkaldt ”uførtøvet”, og samme dag kunne Peymann endnu uforknytt bekendtgøre til københavnere:

Velan da ældre medborgere, griber til Vaaben alle og enhver, som kan medvirke til at hævde vort elskte Fødelands Ære og Selvstændighed [...] Jeg skal lade de kjække af Stadens Indvaanere, som med Nytte kunne bruges til vort fælles Forsvar, give Vaaben, og vi skulle med Kraft tilbagedrive vore Fiender, som bilde sig ind, at det er i deres Magt, at kunne foreskrive et ædelt og tappert Folk vanærende Love.

Også i andre dele af landet blev folket rejst til modstand. Helsingør Borgerlige Artilleri havde en overgang været seks dage alle mand på fæstningen både nat og dag, inden de fik tilladelse til gå hjem på nær nogle stykker.⁵⁵ I Nykøbing på Sjælland blev borgervæbningen sendt ud på en vandring de to mil til Sjællands Odde for at overvære slaget mellem engelske skibe og linjeskibet Prins Christian og om muligt sammen med militæret forhindre en engelsk landgang. Inde fra byen holdt de også øje med ”de engelske røvere”, som skræddermester Granstad formulerede det.⁵⁶ Mest berømt er imidlertid det nederlag, som landeværnstropperne fra Lolland og Falster blev beredt ved Køge. Forinden havde landeværnet bl.a. fået overdraget Holbæk Borgervæbnings våben, og byen måtte derfor se forsvarsløs til, at engelske tropper i september besatte byen.⁵⁷ Det efterlod Lolland og Falster uden noget større forsvar, og stiftamtmanden udstedte en proklamation med opfordring til at danne frikorps, særligt kavaleri, og til at danne kystforsvar.⁵⁸

Andre steder i landet var krigsindsatsen også noget blandet. Sæby Skanses ene kanon havde ikke engang krudt nok til at affyre i 1807.⁵⁹ Skud fra det borgerlige artillerikorps i Århus fik i 1808 derimod en engelsk fregat til at opgive jagten på en dansk kaper.⁶⁰ Flere ste-

⁵⁴ Møller 1807, 60.

⁵⁵ Møller 1807, 60.

⁵⁶ Jensen 1965, 11.

⁵⁷ Thomsen 1937-1942 II, 494f.

⁵⁸ Møller 1807, 63ff.

⁵⁹ Ørberg 1970, 180.

⁶⁰ Boll 1998, 104.

der i landet blev borgerne sat til at bevogte krigsfanger.⁶¹ I 1808 fik Randers Borgervæbning bevilget 300 geværer til 2. afdeling til bevogtningen af engelske krigsfanger i byen.⁶² I Ringkøbing var borgerne imidlertid så forsømmelige, at flere af fangerne slap ud! Mere mod fremviste de, da de i 1814 blev udstyret med skarpe patroner for at kunne standse kosakker på plyndringstogt – men de fik nu ikke lejlighed til at demonstrere det.⁶³ I ilden kom heller ikke Middelfarts ungdom, der på et tidspunkt under krigen 1807-1814 havde dannet et skarpskyttekorps.⁶⁴ De Unge Karles Korps i Odense fik i 1812 stillet geværer og skarpe patroner fra Nyborg Tøjhus til rådighed; forud var faldet en opfordring fra regeringen om at øve sig flittigt for i fornødent fald af kunne deltage i landets forsvar.⁶⁵

Borgerskabet blev dog ikke kun mobiliseret gennem borgervæbningerne. I august 1807 modtog 49 indbyggere i Korsør således opfordringen til at melde sig til det sjællandske landeværn.⁶⁶ De fleste af dem var unge håndværkersvende, men der var også enkelte borgere iblandt. I fæstningsbyerne overtog borgervæbningerne vagten fra den bortrejste garnison.⁶⁷ Mønstringen synes generelt at være blevet foretaget regelmæssigt under krigen, i hvert fald i de større byer og i fæstningsbyerne. I Nakskov blev der for eksempel i 1813 gennemført 13 øvelsesdage af tre timers varighed, og efter i 1805 at have konstateret en omfattende slendrian vogtede stiftamtmanden de næste ti år nøje på borgervæbningens virksomhed.⁶⁸

Københavns Borgervæbning får ny organisation 1808

Da Kongens Livjægerkorps havde udmærket sig i 1807, særlig under ”udfaldet i Classens Have”, opnåede det 31. august 1807 at blive anerkendt som et korps i hæren. Det gav dets officerer rang på linje med linjeofficererne, og som de eneste borgerofficerer fik de også lov til at kalde sig *von* – ligesom officererne i hæren blev tillagt et *von*.

I 1808 fik de borgerlige korps i København et nyt og særdeles omfattende reglement. Det forblev næsten uforandret i kraft frem til 1870 og fylder 38 trykte sider. Formålet

⁶¹ F.eks. i Kolding, Eliassen 1910, 400.

⁶² Kgl. resolution 5. juli 1808.

⁶³ Lindberg Nielsen II 1937-1942, 77.

⁶⁴ Behrendt I 1938, 94. Det er usikkert, om dette korps i virkeligheden var identisk med byens 2. afdeling (se databasen).

⁶⁵ Moreau Andersen 1898, 27.

⁶⁶ la Cour 1926, 313.

⁶⁷ Henningsen 1981, 113.

⁶⁸ Haugner II 1938, 191.

var først og fremmest at strømline borgervæbningen ved at skabe en enhedskommando, begrænse optaget til de bedste mænd og professionalisere uddannelsen af officerer. Det borgerlige artilleri og det borgerlige infanteri blev således slået sammen til ét korps med det officielle navn Københavns Borgervæbning. Der blev lagt loft over styrkernes størrelse, og sondringen mellem 1. og 2. afdeling eller mellem borgere og ikke-borgere blev ophævet. Det var stadig et forsvarskorps, der dog om nødvendigt skulle kunne gøre udfald. Det skulle også fortsat ”bidrage til Sikkerheds og Ordens Vedligeholdelse” i såvel Københavns som dens ”Forstæder”, dvs. området uden for demarkationszonen. Borgervæbningen fik nu i stedet for to selvstændige korps to afdelinger under en fælles stadshauptmand. Begge afdelinger blev inddelt i 12 kompagnier, hvoraf der gik fire til en bataljon. Den ene artilleribataljon skulle uddannes til felttjeneste. Det var helt og holdent op til den nedsatte indrulleringskommission at fordele folket mellem de enkelte korps, brandkorpsset var med i denne fordeling, men der skulle dog så vidt muligt tages hensyn til folks egne ønsker.

Det var pligtigt for alle mænd at deltage i borgervæbningen fra deres 18. år, hvis de enten var borgere eller ”af borgerlig Stand”, medmindre de allerede tjente i Livjægerkorpsset (§ 5). Tjenestetiden var i almindelighed 25 år. Det er en irriterende anvendelse af ordet ”borger”, der her igen sniger sig ind, men uklarheden forsvinder igen i § 6. Det præciseres her, at ledige numre – altså pladser – fortrinsvis skulle besættes af ”egentlige Borgere og med Frivillige”. ”Borgerlig Stand” betegnede således mænd i almindelighed. Man ønskede fornuftigt nok ikke at tvinge alt for mange vrangvillige ikke-borgere ind i rækkerne. Folk, der var idømt straffe, som i offentlighedens øjne var vanærende, var desuden forment adgang (senere skulle disse ligefrem betale et årligt gebyr til borgervæbningsfondet på 4 rigsbankdaler sølv). Den mest udprægede sociale distinktion var dog, at overofficers- og underofficersposter skulle besættes af ”Borgere” – her forstået som indehavere af borgerskab – og ”andre vel opdragne Mænd, som besidde Agtelse i deres Virkekreds”. Der var således stadig lagt op, at officersstaben skulle være forbundet med prestige – og det var da også en alvor økonomisk forhindring, der var sat for at undslippe tjenesten: Det krævede enten et årligt bidrag på 4 til 40 rigsdaler eller en engangsbetaling af 50 til 500 rigsdaler, altså trods alt lidt mindre end i 1801. Det kostede nu penge at være med i form af et gebyr for indtrædelsen og derpå et fast årligt beløb – tidligere havde det åbenbart været praksis, at man gav kompagniet ”en Gave”. De egentlige borgere i infanteriet skulle desuden selv betale for deres armatur bortset fra geværet.

Reglementet bevæger sig således fra straf til belønning. Der blev for eksempel givet gratis lægehjælp til mindre formuende og deres familier, samtidig med at artilleristerne gamle syge- og ligkasse blev ophævet. Blandt belønningerne finder man også en fortsat bestræbelse på at mildne adgangen til at nedsætte sig som selvstændig erhvervsdrivende inden for sit eget fag og dermed underminere lavenes magt. Artilleristernes gamle ret til dette blev således udstrakt til alle menige håndværkere og ”professionister”, der var indtrådt i borgervæbningen, endda uden at betale næringssskat. Efter to år blev der tilmed givet ret til at antage en dreng til medhjælp og efter yderlige to år til at holde en svend, det sidste dog kun efter ansøgning og mod at betale det halve af en lavsmesters borgerbrev. Disse ’borgervæbningsfremstres’ svende blev i øvrigt lagt ind under den beskyttelse, som var blevet givet den store håndværkerforordning af 21. marts 1800. Det betød bl.a., at de skulle betale såkaldte tidepenge til lavene for de færdigheder, de lærte, men også at de dermed fik adgang til lavets understøttelse af sygekassen. De, der ikke var håndværkere, kunne etablere sig helt frit og uden at tage borgerbrev, hvis de betalte det halve af, hvad et sådant kostede. Det var dog forbeholdt håndværkere, at de i tilfælde af, at de fik deres erhvervsevne ødelagt i tjenesten, kunne ansætte flere svende, blive fritaget for ekstraskat og for intet mindre end alle afgifter til stadens kasse samt kunne regne med ”fortrinlig Adgang til videre Understøttelse”.

I mængden af bestemmelser og regler, der i øvrigt indgår i reglementet, træder det frem, hvilket kontrolnet borgervæbningen udspændte over byens mandlige befolkning. Ikke nok med, at alle hus- og grundejere skulle indberette, hvilke mænd de havde boende; de kunne også idømmes bøder på mellem 2 mark og 10 rigsdaler for forkerte eller forsinkede svar. Det var forbudt for alle fra menige til bataljonskommandanter at forlade byen i mere end to dage uden at anmelde det. End ikke officerernes ellers så misundelsesværdige ret til at undgå borgerlige ombud – med mindre der ikke var andre til at tage disse poster – var helt friholdt for kontrollerende og snærende indhold, for de *måtte* faktisk ikke påtage sig offentlige poster uden stadshauptmandens tilladelse. Der var også en vis nationalitetskontrol, idet folk, der ikke var født i kongens riger og lande, kun kunne blive officerer med kancelliets godkendelse.

Der var i hovedtræk de samme regler for subordinationen, altså den militære disciplin, ved eksercits og andre tjenstlige lejligheder, som gjaldt i de øvrige byer. Det vil sige, at sager kunne føres for en nedsat krigsret. Dog kunne sager fra København i nogle tilfælde føres helt på til rigets øverste* advokat, generalauditøren. På det nederste straffenniveau var der imidlertid ringe retssikkerhed. For at forhindre ”Proces og Vidtløftighed” havde stadshaupt-

manden nemlig ret til at pålægge arbitrære straffe for mindre forseelser, der ikke desto mindre kunne straffes med bøder på op til ti rigsdaler og med 48 timers arrest. Infanteriet anvendte øvrigt hovedvagten som arrest, mens artilleriet satte sine arrestanter i enten Tøjhusvagten eller hovedvagten. Idømte mulkter skulle betales inden otte dage!

Alle medlemmer skulle afkræves denne ed, officererne på skrift, de menige mundtligt:

Jeg lover og sværger, at være Hans Majestæt, min allernaadigste Arve-Konge og Herre, Kongen af Danmark og Norge etc. og Arve-Successorer i Regeringen, lydig og tro, med Redelighed og Iver at efterkomme de Befalinger Allerhøist-samme enten allerede har givet, eller i Fremtiden allernaadigst maatte finde for godt at give den kiøbenhavnske Borgervæbning betreffende; samt, især i Krigs-tid, at forsvare min Post, som det en ærekiær og tapper Dannemand og Krigs-mand egner og anstaaer og ikke forlade den, uden mine Foresattes Befaling; saa sandt hielpe mig Gud og hans hellige Ord!

Infanteristerne aflagde denne ed til fanen og artilleristerne til kanonen. Den enkelte skulle øve sig på eksercerskolen, indtil han fik attest på at være god nok, og det var op til stadshauptmanden, hvor mange eksercitskorpsene i øvrigt skulle sendes på. Bataljonskommandanten kunne fritage den enkelte for eksercits, når han fandt, at denne ”ved Flid og Agtpaagivenhed” var blevet tilstrækkeligt dygtig.

Den militære tilknytning blev der ikke ændret, og således stod borgervæbningen som sådan stadig under den kommanderende general i Sjælland og de enkelte afdelinger under henholdsvis infanteri- og artillerichefen for Sjælland. I sessions- og regnskab var Danske Kancelli stadig øverste myndighed. I krigstid blev borgervæbningen underkastet krigslovene, dog uden de ”egentlig-militære Straffe” med mindre der var tale om dødsstraf eller straffearbejde i fæstningerne.

En stor del af indholdet var således ført med over fra ældre reglementer, men som helhed udtrykker 1808-reglementet en yderligere professionalisering af borgervæbningen. Officererne fik lønforhøjelse, og mandskabsreduktionen gav i sig selv bedre folk i rækkerne. For at blive adgang skulle man have fulgt teoretiske forelæsninger om krigskunsten og bestået både en praktisk og teoretisk eksamen, som også gav ret til at bære armeens felttegn. I sidste

instans var det op til Danske Kancelli at godkende alle avancementer og afskedigelser for officerernes vedkommende.

Brandkorpset stod egentlig uden for borgervæbningen, men blev alligevel hele tiden snoet ind i denne. Det var oprettet i 1799, men blev reorganiseret i 1809. Herefter blev medlemmerne rekrutteret af Den borgerlige Indrulleringskommission, som enten kunne udtage folk til brand- eller borgervæbningsstjeneste. Befalingsmændene i korpset vandt vel aldrig samme sociale prestige som borgervæbningsofficererne, men de fik rang med disse i 1825 (reskript 17. april 1825), efter i 1818 at have fået ret til at bære armeens felttegn, hvis de vel at mærke var eksaminerede (reskript 21. februar 1810).

KØBENHAVNS BORGERVÆBNINGS STYRKETAL 1802-1837.

	Borgerlige Infanteri	Borgerlige Artilleri	Brandkorpset
1802/1803	1. afdeling: 3.154 "visse borgere til vagt og tjeneste" + 1.634 "uvisse". 2. afdeling: 5.458 "ungt mandskab". I alt 10.246.	489 mand, senere forøget til op til 900 mand.	
1807		1.100	
1808	Københavns Borgervæbning		
1837	2.395	2.403	

Noter: Hærens organisation efter 1808

I 1808 gennemførtes ændringer af landeværnet, og det fik også følger for andre værn. Mændene inden for bondestanden var herefter værnepligtige fra 20-års alderen. Hvert år blev hver ottende unge bonde derfor udskrevet til tjeneste, dog først fra 22- års alderen. Den udskrevne rekrut skulle herefter tjene i otte år ved den stående hær. Det var dog kun de første to år, han skulle ligge i garnison. I de følgende fire år blev han indkaldt i 28 dage i eksercertiden, og i de to sidste år kunne han indkaldes ved særlige lejligheder. Livgarderne havde dog andre tjenestetider. Efter de otte år blev mandskabet fra artilleriet, infanteriet, jægerkorpset og kavaleriet overflyttet til reserverne – eller forstærkningsbataljonerne – ved deres gamle korps. Efter yderligere otte år skulle soldaten stå i den almindelige reserveklasse, indtil han blev 45 år. I tilfælde af krig påhvilede der en ekstra værnepligt

på dem, der boede indtil to mil fra kysten, idet de da skulle være i kystmilitsen, indtil de blev 50 år.⁶⁹ Kystmilitsen blev afskaffet i 1814.

Bornholms milits og borgerkorpse i København, Helsingør, Nyborg og Fredericia indgik i landetaten, altså i den stående hær, fordi de i krigstid skulle kunne anvendes af hærens ledelse (værnepligtsloven).

København 1860-61: Kongens Livjægerkorps var normeret med en styrke på 544 mand i fire kompagnier under ledelse af en kommandør, der også var borgervæbningens chef. Korpsen blev ophævet ved lov 12. februar 1849. Københavns Borgervæbning bestående af 3 bataljoner infanteri á 4 kompagnier, tilsammen ca. 2.500 mand, og 3 bataljoner artilleri á 4 kompagnier, tilsammen ca. 2.300 mand. Denne styrke på 4.800 mand blev dog ikke regnet for present i 1860-61. Kongens Livkorps var heller ikke i fuld vigør, det har i lang tid kun haft ufuldstændige cadres og været uden kommandør. Normeret til otte kompagnier med ca. 900 mand. Københavns Brandkorps havde faktisk også en militær organisation og havde en brandmajor, vicebrandmajor og 67 officerer.⁷⁰ Helsingør havde foruden det borgerlige artilleri (i 1860-61 med 343 mand) også et brandkorps med militær organisation, Nyborg havde 237 infanterister og Fredericia omtales ikke. Begge sidstnævnte havde fået reglement 29. marts 1857.

Bornholms folkevæbning eller Bornholms Milice var i sagens natur for alle, med undtagelse af enkelte embeder. I 1840 stod Bornholms Milice under en kommandørs befaling og havde dertil en kommando bestående af 2 overstabsfolk, 4 mellemstabsfolk og 2 understabsfolk. Der var 2 artillerikompanier med 10 officerer og omtrent 590 mand, 4 infanterikompanier med 19 officerer og omtrent 1.631 mand, 1 jægerkompagni med 8 officerer og omtrent 362 mand, 4 dragonkompagnier med 12 officerer og 568 mand. Endelig – og i denne sammenhæng vigtigst – var der 7 borgerkompagnier med 40 officerer og omtrent 1.460 mand og 4 herredskompagnier med 25 officerer og omtrent 975 mand.⁷¹ Landboerne indtrådte i den regulære milits, købstadsindbyggerne i borgerkompagnierne, mens herredskompagnierne var en reserve, hvortil de militært uskikkede blev overført sammen med landboerne, når disse fyldte 50 år. Den regulære milits havde en lille hvervet artilleristyrke og nogle befalingsmænd fra hæren, men ellers var tjenesten i fredstid ulønnet.⁷²

⁶⁹ Ledetraad ved Forelæsningerne i Danmarks militaire Geographie ved den kongelige militaire Højskole, 1832, 62.

⁷⁰ Baggesen 1862, 246.

⁷¹ Baggesen 1840, 161f.

⁷² Baggesen 1862, 245.